

הרב קוק והתפיסה המרקסיסטית עיון בכתביו המוקדמים

הראי"ה קוק חי בתקופה בה אירעו בעולם מהפכות גדולות, ובראשן המהפכה הקומוניסטית. בהנהגת המהפכה היו יהודים רבים, והיא סחפה יהודים בכל העולם לעזוב את תורת ה'. על פי דרכו, התייחס הרב קוק לתופעות שסביבו, ובכלל זה לאידיאולוגיה הקומוניסטית. את האידיאולוגיה הקומוניסטית ניסח קארל מרקס, בן למשפחה יהודית מתבוללת מגרמניה, בכתבים רבים, וביניהם בניסוח תמציתי ובהיר במניפסט הקומוניסטי שהתפרסם בשנת 1848. במסגרת זו, נבחן כיצד הגיב הרב קוק לעיקרי האידיאולוגיה הקומוניסטית כפי שמרקס ניסח אותם. לדברים אלו חשיבות רבה עד לעצם היום הזה, כיון שניתוח המציאות של מרקס הוא אחד היסודות של מדעי החברה, גם אם פתרונותיו נחשבים בעיני רבים ככושלים בעקבות כשלון המשטרים הקומוניסטיים. מקובל לטעון כי תמצית האידיאולוגיה של קארל מרקס¹ כוללת את העקרונות הבאים:

- א. המציאות הממשית היא חומרית (או כלכלית) ועל גבה נבנה מבנה העל התרבותי, הרוחני והחוקי.
 - ב. במציאות החומרית, ההיסטוריה היא בעיקרה מלחמת מעמדות בין מדכאים ומדוכאים. בימיו של מרקס המדכאים הם הבורגנים והמדוכאים הם הפועלים (הפרולטריון).
 - ג. כדי לדכא את הפועלים, עושה הבורגנות שימוש ציני בכלים תרבותיים, כגון, לאומיות, דת וחוק.
 - ד. הפתרון הבלתי נמנע למתח בין המעמדות הוא מהפיכה שתוצאתה הסופית היא ביטול הקניין הפרטי, הלאומים, והמשפחות, ואיחוד פועלי כל העולם.
- על רקע זה נעיין בעמדתו של הרב קוק בכתביו הראשונים (כגון, עין איה) בסוגיות אלה. בכל פרק יובאו דבריו של מרקס, כדי להציג את הסביבה האידיאולוגית שבה פעל הרב קוק (גם אם לא קרא בעצמו את המניפסט הקומוניסטי).

1. ראו למשל, אנצ' העברית, 1998, כרך כד, עמ' 461, ערך: מרכס קרל.

חומריות רוחניות ולאומיות

קארל מרקס ראה בלאום, בתרבות ובדת אמצעים של הבורגנות כדי לשלוט בפרולטריון (המניפסט הקומוניסטי, פרק ראשון):

תנאי החיים של החברה הישנה אין להם קיום בעצם תנאי-חיייו של הפרולטריון. הפרולטר הוא מחוסר-קניין, יחס לאישה ולילדים, שוב אין לו דבר עם יחסי-המשפחה הבורגניים; העבודה התעשייתית המודרנית, ההשתעבדות המודרנית להון, אשר אחת היא באנגליה ובצרפת, באמריקה ובגרמניה, הפשיטה אותו מכל אופי לאומי. החוקים, המוסר, הדת, הם לגביו כך וכך משפטים-קדומים בורגניים, שמאחוריהם מסתתרים כך וכך אינטרסים בורגניים.

הטענה של מרקס עמוקה ורחבה עוד יותר, לטענתו, מה שבאמת מניע את המציאות זה החומר, והרוחניות משתנה והולכת בהתאם לשינויים במצב החומרי (המניפסט הקומוניסטי, פרק שני):

תולדות האידיאות מה מלמדות הם, אם לא, שהייצור הרוחני משתנה והולך יחד עם הייצור החומרי? האידיאות השולטות בכל זמן לא היו אלא האידיאות של המעמד השליט.

טענה זו, שהרוחניות איננה אלא קצף על פני הגלים של המציאות החומרית בוודאי אינה יכולה להתקבל על ידי שום אדם דתי (לאו דווקא יהודי). ואכן הרב קוק חלק על כך, לדוגמא (מידות הראי"ה, ערך תיקון, אות א):

שבכל תקון מוסרי. וכל מדה טובה, כל למוד הגון וכל מעשה טוב. גם הקטן שבקטנים, ואפילו שיחה נאה, הוא מרומם את הרוחניות שבנפשו, והרוחניות הלא היא יסוד כל מציאותה [של נפשו]. ונמצא שע"י הרמת הרוחניות שבנפשו מתרוממת כללות נפשו בהיותה, וההויה הפרטית מתייחסת ביחוש קשר אמיץ מאד אל ההויה הכללית, וממילא בהתרוממות חלק אחד של ההויה, מתעלית היא ההויה כולה. ובזה מתקנים באמת עולמות עד אין חקר בכל דבר טוב.

כלומר, כל תיקון רוחני אישי משפיע בסופו של תהליך על כל המציאות כולה. מעבר למחלוקת האם ישנה רוחניות ומה חשיבותה, התייחס הרב קוק להשפעתה של הרוחניות והלאומיות על החברה, ולהיפך, להשפעת החברה על המטרות הרוחניות. הרב קוק טען שהרוחניות והלאומיות הן הביטוי האנושי העליון, בכל אומות העולם (למהלך האידיאות בישראל, פרק א):

סגנון החיים וסגנון המחשבה של האדם, הכוללים את כל מהותו, מתבלטים הם במלא תכנם ברעיון החברה וברעיון הרוחני, שהם הנם האוצרות של הצורה

הלאומית והאמונית אשר לצבורים האנושיים, כשהסגנונים האלה מתבררים ביותר, וקויהם הרשמיים נגמרים ברוח האמנות אשר להיסתוריה, אז אנו מוצאים את שתי האידיאות האנושיות היסודיות, ההולכות וחוזרות בכל מסבות החיים, הפרטיים והחברתיים, הרוחניים והמעשיים האידיאה הלאומית והאידיאה האלהית הראשונה בתור סגנון החיים הסדרניים של החברה והאחרונה בתור סגנון המחשבה של הרעיון הרוחני.

בנוסף, יש ייחודית ללאומיות הישראלית בכך שהיא מהווה תנאי להגשמה רוחנית של כלל העולם, רק בגלל שלא מדובר במסדר של נזירים, אלא בעם שלם שיש לו חיים חומריים וחברה נורמאלית שמכילה מעמדות שונים (אורות, למחך האידיאות בישראל, פרק ב):

למלואה של שאיפה [רוחנית] זו צריך דוקא, שצבור זה יהיה בעל מדינה פוליטית וסוציאלית וכסא ממלכה לאומית, ברום התרבות האנושית, "עם חכם ונבון וגוי גדול", והאידיאה האלהית המוחלטת מושלת שמה ומחיה את העם ואת הארץ במאור חייה. למען דעת, שלא רק יחידים חכמים מצוינים, חסידים ונזירים ואנשי קדש, חיים באור האידיאה האלהית, כי גם עמים שלמים, מתוקנים ומשוכללים בכל תקוני התרבות והישוב המדיני; עמים שלמים, הכוללים בתוכם את כל השדרות האנושיות השונות, מן רום האינטליגנציה האמנותית, הפרושית, המשכלת והקדושה, עד המערכות הרחבות, הסוציאליות, הפוליטיות והאקנומיות, ועד הפרולטריון לכל פלגותיו, אפילו היותר נמוך ומגושם. אור האידיאה האלהית, העולה ומזדקק בקרב עם כזה ומטביע בו את חייו הלאומיים המלאים, פועל הוא אח"כ בעולם כולו.

רוצה לומר, כדי להגשים את המטרה הרוחנית של עם ישראל עליו להיות במובן החומרי עם ככל העמים, עם שכולל מעמדות שונים, ובכלל זה גם את הפרולטריון. זאת, כדי להדגים לכל העמים שעוצמתם של החיים, ובוודאי ערכם של החיים, מותנים בכך שהם יונקים מהרוחניות ושואפים אליה. במילים אחרות, הרב קוק לא רואה פתרון למתחים בחברה בהתמקדות בשיפור המצב החומרי. להיפך, הפתרון האמיתי למצוקות החברה והאומות נעוץ בהכרה שהרוחניות היא התכלית והדרך להדגים זאת לכל העולם היא קיומו הלאומי של העם היהודי.

המעמדות בחברה

מרקס (המניפסט הקומוניסטי, פרק ראשון) תיאר את החברה כך:

דברי-ימיה של כל חברה עד כה הם דברי ימים של מלחמת מעמדות. בן-חורין ועבד, פאטריצי ופלבאי, בארון וצמית, אומן ושוליה, בקיצור מדכאים ומדוכאים ניצבו זה מול זה בניגוד מתמיד, ניהלו מאבק בלתי פוסק, עתים נסתר, עתים גלוי, מאבק שנסתיים כל פעם בשינוי המהפכני של כל החברה כולה או בשקיעתם המשותפת של כל המעמדות הנאבקים.

הראי"ה קוק הסכים שישנם מעמדות שונים בחברה, אולם התנגד לביטול המעמדות אלא ראה את הפתרון בחיים של כבוד הדדי בין המעמדות (עין איה בכורים, לד):

ביחש ההתחברות הכללית של כל חלקי האומה ומעמידה, מעבר מזה האיכרים עובדי האדמה העמלים בהוצאת החומרים הדרושים לחיי האדם מחיק האדמה, והם נושאים את ידיהם קודש ושואפים שתהיה עבודתם הפרטית מצטרפת לחשבון התכונה הקדושה של הר' ד' ובית אלהי יעקב, ובזה מושפעים הם מבעלי המשטר וההנהגה הפחות הסגנים והגזברים. אלה הם הקצוות של האומה חמרה וצורתה, הם מתנועעים להכיר יחשם זה לזה בלב מלא רגשי קודש. אמנם היחש יבא ע"י העומדים באמצע, בעלי האומנות המשתמשים בשכל המעשי ובעבודה גם יחד... ע"כ עומדים מפניהם בעלי האומנות [לפני האיכרים] להורות את היתרון ורחש הכבוד שהם מכירים בחייהם הפשוטים. ושואלין בשלומם להורות על תעודתם הם להגדיל אשרם בחיים ע"פ דרכם, לא להוציאם מעולמם כ"א להוסיף בהם ובכלל האומה שכלול וטוב, שמתחבר כולו אל היסוד היותר עליון שהוא מגמת האומה הישראלית, שיכיר כל חלק מן האנושיות את ערך התועלת היוצא מאותו החלק הרחוק ממנו בתכונותו. ודוקא ע"פ ריחוקו והשתנותו יוסיף לו אהבה וכבוד. שרק אז בהתמלא ההכרה העליונה הזאת בכל צדדיה, יזרח האור של ההבטחה התכליתית לנו "אז אהפך אל העמים שפה ברורה לקרא כולם בשם ד' לעבדו שכם אחד".

הרב קוק מתאר חברה שיש בה שלושה מעמדות: המעמד העליון: "בעלי המשטר וההנהגה", מעמד הביניים: "בעלי האומנות", המעמד הנמוך: האיכרים. הטענה הראשונה של הרב היא שהמעמד הנמוך מייצר את מוצרי המזון הבסיסיים הנדרשים לקיום, המעמד הגבוה את "התכונה הקדושה" של החברה, ומעמד הביניים מתווך בין שני המעמדות. הטענה השנייה של הרב היא שהמעמד הגבוה צריך לכבד את המעמד הנמוך על תרומתו ולסייע לו להוסיף אושר. הרב מדגיש שאחת המטרות של האומה הישראלית היא ללמד את האנושות כולה כיצד ליצור הרמוניה בין המעמדות בחברה, על ידי הכרה הדדית בערכו ותרומתו של כל מעמד.

ניצול הפועלים

התוצאה של המאבק בין המעמדות היא דיכוי הפועלים. מרקס מתאר כך את הדיכוי של הפועלים בתקופתו לאחר המהפכה התעשייתית (שם):

ככל שמתפתחת הבורגנות, כלומר ההון, כן מתפתח הפרולטריון, מעמד הפועלים המודרניים, שאין להם קיום אלא על זמן שהם מוצאים עבודה, ואין הם מוצאים עבודה אלא כל-זמן שעבודתם מרבה את ההון. פועלים אלה האנוסים למכור עצמם אחד-אחד הם סחורה ככל חפץ סחיר אחר, וכמוהו מופקדים הם לכל חליפות התחרות, לכל תנודות השוק.

הרב קוק מקבל את הטענה העובדתית הזו, והוא מתאר באופן ציורי ונרחב יחסית את ניצול הפועלים לאחר המהפכה התעשייתית (עין איה ברכות ז, כג):

ולא עוד שאם ימצאו באנשים המוצלחים כאלה, שבהיות ידם גוברת והם משעבדים בעניי עם בשכר פעולתם, אינם דואגים עבורם שיהיה להם לחם חוקם די ספקם, ושיהיו באים לנוח כפי הכח הטבעי שתתמיד בריאותם. מפני שני דברים, האחד, שאין רגש היושר מפעם כ"כ בלבבם לומר שהם עושים עול, שהרי אין מזונתם עליהם, ועבור עבודתם יקחו להם מה שירצו. וכיון שאינו מכריחם לעבוד אצלו הוא חושב שנקי הוא מעניי, אע"פ שבאמת הם מוכרחים לקבל עליהם תנאים קשים שאי אפשר להם לעמוד בהם מפני עניי. [השני, כיון ש]גם אם יקצרו ימיהם או יחלשו, אין האדון המשעבד בהם מפסיד מאומה, כי ימצא לו פועלים אחרים.

הרב קוק מתאר מצב בו פועלים עובדים בתת-תנאים הכוללים שכר בלתי מספיק ("די ספקם"), וללא שעות מנוחה כך שבריאותם נפגעת. הרב קוק מסביר זאת בכך שכיון שמדובר בשוק חופשי ובהעסקה בהסכמה, הרי המעסיק אינו חש אשמה בעקבות תנאי העבודה הדלים. כמו כן, למעסיק אין אינטרס לשמור על בריאות עובדיו כיון שתמיד יוכל לגייס עובדים חדשים. במצב כזה, כותב הרב קוק שיש יתרון אפילו לעבדות (שם):

אבל חק העבדות הוא מגן לזה, כיון שהעבד הוא קנין כספו ע"כ יחוס על ממונו. זולת אם יהי' האדון איש רע מעללים ואכזר, אז רק אז תהפך העבדות לצרה. וגם אז בהיות מסחר העבדים הולך ונפרץ אז בידי הסוחרים יעשו רעות בחיי המשפחה של העבדים, כאשר נראה בשנים האחרונות שגרמו ביטול העבדות במדינות רבות.

כלומר, דווקא הבעלות על העבד גורמת לאדון לרצות לשמור על בריאותו של העבד. אולם, בסופו של דבר יחס מחפיר לעבדים גרם לביטול העבדות.

הראי"ה קוק (עין איה ברכות ב, טז) חוזר על התיאורים הקשים של ניצול הפועלים במקום נוסף בו הוא רואה יתרון בעבדות:

למשל העובדים מפני דלותם במערות וכיפי עפר ששם האויר משחת, וכמה סכנות צפויות להעובדים ע"י הריסות מפלי העפר וכיו"ב. אם היו העובדים עבדים וקנין-כסף להבעלים, אז אף בהיותם דלי מוסר לא היו חסים על כספם להיטיב את מצב העובדים, לטהר את האויר, לחזק את התקרות לבל יזדמן שיעשו מכרותיהם קבריהם, כי יחוש על עבדיו וישמרם כשומר כספו ונכסיו. אבל עכשיו יאמר העשיר אביר הלב, הנה אם יקצרו ימי חיי הפועלים ע"י השחתת האויר, לא יפסיד מאומה, כי בשכירות שמשלם מדי יום ביומו ישיג פועלים אחרים. ואם בבת אחת יקברו חיים מהם מאות ואלפים, לא לו נוגע הדבר.

התיאור המפורט של תנאי העבודה במכרות הפחם, והאסונות הרבים שאירעו בהם מלמד על כך שהרב קוק ראה גם הוא תופעה של ניצול קשה של הפועלים. ניצול שהיה גרוע מבחינות מסוימות אפילו מהעבדות. דברים דומים כתב הרב באגרת שעוסקת בנושא העבדות (אגרות הראי"ה א, פט):

והנה למשל העובדים במכרה הפחמים שהם נשכרים מרצונם, הרי הם עבדים לאדוניהם... והעשיר שלבו אטום לועג לכל צדק ומוסר, ויותר נח לו שבמנהרה יחסר אור ואויר, אע"פ שעל ידי זה יתקצרו חייהם של עשירות אלפים [עשרות אלפי] אנשים ויעשו חולים אנושים, רק שלא יוציא מכיסו עשירות אלפים שקלים לכונן המנהרה במצב יותר טוב. ואם לפעמים תפול מכרה, ויקברו חיים עובדיה, לא ישים על לב, כי ימצא עובדים אחרים נשכרים.

העולה מכאן הוא שהרב קוק היה רגיש מאד לניצול החמור של הפועלים בתקופתו, כך שלא היה ויכוח בינו לבין הסוציאליסטים או המרקסיסטים שסביבו בעניין זה, ומוסכם על כולם שהמצב היה מחפיר.

מהפכנות

מרקס ראה את הפתרון לבעיית השעבוד על הפועלים במהפכה (מרקס פרק ראשון):

בשעה שתארגנו את השלבים הכלליים ביותר בהתפתחותו של הפרולטריון, עקבנו אחרי מלחמת-אזרחים הסמויה, אם פחות ואם יותר, בקרב החברה הקיימת, עד לנקודה שבה היא מתפרצת במהפכה גלויה, והפרולטריון מכונן את שלטונו על-ידי מיגור הבורגנות בכוח הזרוע.

בניגוד לכך הרב קוק ראה בדרך של מהפכה סכנה חמורה (עין איה שבת א, עה, וראו עוד במקורות שכבר הובאו למעלה: פנקסי הראי"ה, חלק ב, פנקס מ"א, אות לו; עין איה ברכות ט, רעא):

והנה שני דרכים ישנם לטהרת רע עבר, באשר הרע הנמזג בדרכי החיים הוא הולך ומתפשט לפי ערך החלק שהוא נוטל בהם, ע"כ ישנה השקפה אחת שתסכים לבטל ולאבד בבת אחת סדרים ערוכים ישנים שבהם נשרש הרע והקלקול, ולבנות מהחומר העבר בנינים חדשים... ע"כ רק במקום שאין דרך אחר נמצא, שם יוצאת המדה של השחת שרוף וכלה, אבל הדרך התמידי הוא לתקן בסבלנות באורך הזמן וברחמים רבים את המגרעות, באופן שגם הכחות הרעים לא יאבדו מן המציאות, כ"א ישמשו לטובה...

ע"כ לא להרס ולבלע ראוי שתהיה המגמה של החפץ בתיקון עצמו בפרט ובתיקון עולם בכלל, בסדרי החיים המלאים להם מומין וחסרונות רבים, כ"א לא להיות מהיר במעשה התיקונים, כי בבקשת התיקון המהיר אין דרך כ"א לבלע ולאבד הדרכים הישנים, לאבד הטוב עם הרע, אמנם הדרך הזאת נמצאת היא במקום שאין צד יותר נאות אבל חלילה שתהי' דרך כבושה... וכן בסדרי החיים של החברה, המאבד ושואף להרס בזעף ע"מ לתקן בחפזון, יאבד רב טובה... וכמוהו בהליכות הממשלה כעדות סופרי דברי הימים, היתה הנטיה למהפכה של סדרים כדי לטהר ולתקן נטיה טבעית... וכמה מסוכן הוא הדרך של הריסות הסדרים הישנים והחרבתם בשביל להביא איזה תיקונים נחוצים, כי בהתפשט מנהג כזה יקומו ממחבואם כל עז פנים וכל ריק ופוחז, ויתנשא להעמיד חזון במה שישלח יד בכל דבר מתוקן ומקובל, עד שהטהרה הרצויה ההולכת בדרך התורה היא חלילה תבטל מפני פחזות הפוחזים וההדייטים הקופצים בראש.

הרב קוק אומר שישנן שתי דרכים לטיפול ברע שבמציאות: האחת, מהפכנית שכוללת ביטול מהיר ורחב של הרע. השנייה, איטית וסבלנית שמגמתה תיקון המציאות, כולל החלקים הרעים שבה. הרב קוק מזהיר שמהפיכה פתאומית מהווה כר נוח להתחזקות גורמים שליליים, כך שהמהפיכה גורמת בסופו של דבר לפגיעה דווקא בחלקים הטובים שבמציאות. מסתבר מאד שדברים אלה מכוונים כנגד המהפיכה הקומוניסטית, שהחליפה את השלטון המלוכני ברוסיה במשטר של דיכוי אכזרי לא פחות בכסות של ניסיון "להעמיד חזון" של תיקון עולם.² מסר דומה עולה גם מהפסקה הבאה שעוסקת ברבי שמעון בר יוחאי ובנו אלעזר שהוחזרו למערה לאחר שבכל מקום שהיו נותנים עיניהם היה נשרף (עין איה שבת ג, רעד):

2. ביקורת דומה כתב אדמונד ברק על המהפכה הצרפתית בספרו: מחשבות על המפכה בצרפת (הוצאת שלם, תרגום: אהרן עמיר, תשנ"ט).

אמנם לזה הם צריכים להחליף כמה ענינים מעצם טבע נפשם, שיהיו צריכים להשתנות ע"פ ההשקפה הזאת של הצורך להעלות את החיים כמו שהם אל מעלתן הראויה, ולא לשאוף למהפכה פתאומית שא"א לה בלא חרבן העולם. ע"כ יחדו לזה אותו הזמן הנועד לתקן את הנפשות מצד קלקולים הנדבקים בעצם טבעם, להכשירם לצד הטוב בשינוי עצמיותם.

הקניין הפרטי והגבלתו

אחד היסודות החשובים של המרקסיזם הוא ביטול הקניין הפרטי, כפי שסיכם זאת מרקס (המניפסט הקומוניסטי, פרק שני):

במובן זה יכולים הקומוניסטים לסכם את תורתם במאמר האחר: ביטול הקניין-הפרטי.

הרב קוק, בהמשך להלכה, תומך בקיומו של קניין פרטי שזוכה להגנה משפטית רחבה יחסית. ובכל זאת, רואה הרב קוק בהלכות מסוימות מסר של רצון לרכך את עוצמת ההגנה על הקניין הפרטי. וכך כתב הרב קוק באחד המקורות הבודדים בהם הוא התייחס באופן ישיר אל הקומוניזם (אגרות הראיה כרך א, פט):

המעביר קו על כח הצדק של "שלי שלי ושלך שלך", ובין הגבלת זכות כל יחיד ויחיד, זה אחד מהדברים הקשים שבעמקי המשפט. והנה על הדבר הנאבד באמת הכריעה תורה, שאחר היאוש כבר כח השיתוף גובר בו על כח היחוד, והשיקול האלקי השווה בזה את כף המאזנים לצד הקומונא, שגם בה נמצא גרעין טוב, ובלא יאוש נתן מקום להכריע על ידו את יתרון השימוש לטוב ולצדק בכח הרכוש.

דהיינו, ביטול הקניין הפרטי הוא פגיעה בצדק, אולם גרעין האמת שישנו בקומוניזם בא לידי ביטוי בהלכות מסוימות המגבילות את הקניין הפרטי, כגון, ההלכה שכל אדם רשאי ליטול לעצמו חפץ שאבד והבעלים התייאשו ממנו. תחום הלכתי נוסף בו ראה הרב קוק מימוש של היחס הראוי אל הקניין הפרטי הוא דיני שמיטת חובות בשמיטה, על פיו חובות שהגיע זמן פירעונן ולא נפרעו נמחקים בסוף שנת השמיטה. בעניין זה מפרש הרב קוק את הנחיית המשנה (שביעית י, ח) למלווה וללווה אותה הוא מביא בראש הדברים (עין איה שביעית, יב):

המחזיר חוב בשביעית יאמר לו [המלווה]: "משמט אני", אמר לו [הלווה]: "אף על פי כן [אני רוצה לפרוע את החוב]", יקבל ממנו, שנאמר: "וזה דבר השמיטה". התכלית העקרית של שמיטת החוב בשביעית הוא מפני "כי קרא שמיטה לד'", להסיר את העול היותר כבד שמתקבץ לרגלי שליטת העשירים על העניים, מפני שהוצרכו להם איזה פעם להלוואה. שהכניעה והעבדות תהיה מוטבעת בלב מי

שירגיש על עצמו חוב לחבירו "עבד לזה לאיש מלוה", והשיעבוד הזה עלול להכניע את ישרי לב לפני עשירים תקיפים שיהיו המה המלוים. על כן תבא השמיטה ותתיר אלה החרצובות עם היסוד העקרי להעיר שיסוד הקנינים הוא מחובר עם התכלית העליון הכללי, שהוא הטוב המשותף לכל הנמצאים יצורי ד'. אלא שעם זה צריך לדעת ולהכיר שלא עם דרך ביטול הקנינים הפרטיים יבא האדם למטרה העליונה הזאת של הצלחת הכלל, כי אם עם חילוק הרכוש והזהירות מתוצאות רעות הבאות לרגלי היתרון הדמיוני הזה. והנה כל דרך ישר צריך להיות נשמר שלא יפעול על המודרכים על פיו תכונות שהם רעות כשיוצאות חוץ למדתן, על כן ההשמטה של שביעית צריכה עם זה שמירה, שלא תחליש את רגש היושר והצדק מנגע ברכוש רעהו. על כן די לו ליסוד תכלית השביעית בדיבור "משמט אני", שבזה יסור הסבל ועול העבדות מלוה למלוה.

הרב קוק טוען ששמירה על הקניין הפרטי עלולה לגרום לשעבוד ועבדות של החייבים לבעלי ההון, ואף ליצירת "יתרון דמיוני" של העשיר על פני העני. כדי להתמודד עם החשש הזה צוותה התורה על שמיטת החובות כדי לשחרר את העניים מכבלי החובות, ולבסס את התודעה של השוויון המהותי של כל "הנמצאים יצורי ד'". אולם, ביטול הזכות הקניינית עלולה לגרום לתופעה שלילית נגדית והיא הזלזול ברכוש הזולת. לפיכך האיזון הנכון נוצר כאשר המלוה אומר שהוא משמט את החוב, והלוה מתעקש בכל זאת לשלם לו. בדברים אלה הרב קוק קובע שני עקרונות: האחד, אין לבטל את הקניין הפרטי, והשני, קידוש הקניין הפרטי עלול ליצור תודעה כוזבת של יתרון מהותי של בעלי ההון על חסרי הרכוש. בשולי הדברים יש להזכיר דברים ידועים שכתב הרב קוק לשלמה זלמן שרגאי (שלמה זלמן שרגאי, חזון והגשמה, עמ' קצד):

מבלי לקבוע מהו המשטר החברתי של התורה, יש להניח בודאות כי בקיום עקבי של כל חוקי התורה בשטח חברתי והכלכלי ללא ויתורים ופשרות, לא יוכל "המשטר של הרכוש" [קפיטליסטיות] להתקיים. כי מצוות התורה ונוסף לזה "ועשית הישר והטוב" שבישראל זהו דין, ולא לפני משורת הדין, מצמצמים כל כך את הבעלות והזכויות של הרכוש עד שקיומו נעשה לבלתי אפשרי וללא כדאי.

מדברים אלה עולה שהרב קוק טען שההלכה אינה מאפשרת את קיומו של הקניין הפרטי, וממילא יש כאן תמיכה בביטולו. גם אם נקבל פרשנות זו, הרי שאמירה זו היא חריגה ביחס לאמירות רבות אחרות של הרב קוק בשבח השמירה על הקניין הפרטי, והדעת נותנת שיש ללכת אחר רוב ההתבטאויות. בנוסף לכך, ניתן לפרש

דברים אלה באופן מתון יותר ולומר שיש כאן תמיכה בהגבלת הקניין הפרטי תוך שמירה על קיומו, ואז הדברים משתלבים עם הרוח העולה מהמקורות האחרים.

פתרון ראשון: הגבלת הקניין הפרטי

הדרך ליישם את שני העקרונות הסותרים היא מחד גיסא שמיטת החובות (אחת לשבע שנים), ומאידך גיסא הנחייה לחייבים לשלם את חובם למרות שהם פטורים. רוח דומה נושבת גם מהפסקה הבאה (עין איה שביעית, יד):

המחזיר חוב בשביעית רוח חכמים נוחה הימנו. כי אין תכלית השמיטה של החוב מניעת הפרעון ונטיית המשקל בענייני הרכוש, שיסוד התורה במשפטיה היא הגבלת הרכוש והעמדת הצדק בקנין כל אחד מבני אדם במה שהוא שלו. אלא שעם הגבלת הקנין צריך שתשפע רוח הנדיבות, עד שתשלול את צדדי החסרון הבאים ממנו, אם כן עיקר התכלית היא מניעת הנגישה. זכירת השמיטה מצד ההכרה כי יש תכלית נשגבה וקנינים יותר נשגבים ויקרים לאדם מקניני הרכוש, שהם קניני החכמה והצדק, שכדי לקנותם צריך שיכנעו לפניהם גם כן קניני הרכוש.

גם כאן הרב קוק מדבר על היחס הדואלי אל הקניין הפרטי. ושוב מחד גיסא הוא קובע באופן ברור שיש לשמור על הקניין הפרטי, ומאידך גיסא הוא מדגיש שהקניין הפרטי כפוף לערכים חשובים יותר והם "קניני החכמה והצדק". ולכן, לעתים יש לבטל את הקניין הפרטי כדי להתמודד עם החסרונות שהוא גורם.

פתרון שני: רוחניות

הפתרון השני הוא הרוחניות. בניגוד למרקס שטען שהרוחניות היא כלי לניצול הפועלים, כותב הרב קוק שהרוחניות היא שממתנת את המתחים בחברה, ויוצרת את ההרמוניה והכבוד ההדדי בין המעמדות השונים (עין איה ברכות ט, רעא):

דבר ידוע הוא ששאלת פועלים ועובדים, היא שאלה שאם תתנהג בלא סדרי יושר תהיה מהסבות היותר חזקות של הירוס השלום האנושי. ויותר גם כן עלולה להטעות את האנשים שהם דלים בשכל ובמדות רמות ונאצלות, שאימתי תעמוד להם הצלה להרימם משפלותם, בבעטם בכל תורה וחק ובמאסם גם כן עול מלכות שמים.

אשר באמת רק להותם יועילו כל אלה, כי מבלעדי דעת אלהים האמתית הנקלטת בלבבות רק ע"י הכשר כל סדרי עבודת ד' לפי פרטיה הרבים והשונים, תרבה השערוריה בעולם ויד התקיפים לעולם תהיה על העליונה, ע"י אמצעיים של חמס ושד ופריצת כל גדרי מוסר ומשרים. ומי יהיו הסובלים עול קשה של אדונים קשים,

שאינן לרוחם מעצור ושתאותם וגאותם לא תדע שבעה, רק אלה עניי עם הנכשלים בדרך החיים ע"י חלישותם הרוחנית והגשמית. ע"כ רק בזאת יתוקן זה החלק הרשום של השלום האנושי, ע"י הרבות יראת ד' ודעת אלהים בעולם, אז לא יתנהגו האדונים, שיהיו יראי ד' ומוזהרים על ההליכה בדרכי ד' ומכירים את חובת הצדק בהכרה שלמה פנימית, עם פועליהם ושכיריהם כי אם באהבה וחבה יתירה. והפועלים מצדם ישיבו אהבה אל אדוניהם, באשר גם הם באמונה יעשו כיד יראת ד' הטובה עליהם, והיא תגן בעד עריצות וגזל משפט משני הצדדים.

הרב קוק כותב שדעת אלוקים מביאה להגברת השלום וההרמוניה בעולם בכלל, ובפרט בחברה. כדוגמא, הוא מביא את יחסי מעסיק-עובדים, אשר במקרה של ניצול האחרונים עלולים להתדרדר למתחים ואפילו למלחמת מעמדות ("הירוס השלום"). מאבק שעלול להוביל להתמרדות של הפועלים כנגד כל מקור סמכות ובכלל זה גם סמכות דתית. הרב קוק מזהיר שמהפכה שכזו מביאה אנשים חסרי מעצורים אל כס השלטון, כאלה שבסופו של דבר יטילו את חיתתם על אותם פועלים שהביאו אותם להחזיק בעוצמה. יתכן שדברים אלה מכוונים באופן ספציפי אל המשטר הסובייטי שהתגלה די מהר כשלטון אכזרי ומרושע לא פחות ממשטר הצאר שהודח. בניגוד למהלך המהפכה הכושל מציע הרב קוק נתיב אלטרנטיבי, שבו דווקא דעת אלוקים מביאה את האדונים להתייחס אל הפועלים בכבוד, ובכך ליצור יחסי אחווה ושיתוף פעולה שמועילים לשני הצדדים. שימוש מפתיע במודל המעמדות עושה הרב קוק כאשר הוא בא לנתח את העולם הרוחני. כאשר הרב קוק מחיל את מודל הניצול של המעמד הנמוך גם בעולם הרוחני (שמרקס כופר בקיומו). לטענתו אין ברירה אחרת, והפתרון הוא שהמעמדות הגבוהים יכירו תודה למעמד הנמוך (פנקסי הראי"ה, חלק ב, פנקס מ"א, אות לו):

כשם שהפועל, האכר, בעל המלאכה, אלה האנשים הפשוטים, הם מיסדי התרבות, והם הם המקיימים בפעולותיהם את החברה האנושית, ומ"מ המשתמשים בכחותיהם הם אחרים, הסוחרים, המנהיגים, המושלים, אשר מזה באה הצעקה בעולם החברותי המביאה למהפכות. ומ"מ המהפכות לא יתנו את האושר... כן הוא בחיזיון הרוח.

מה שממציא ביד האדם את ההגיון העליון, את השירה הנשגבה, את הקדושה העליונה הוא הכח של יושר הלב האיטי, ההולך וזורם לו זרמיו ההולכים לאט ע"י ההמונים הגדולים בעלי נטיית הלב לתמימות לישרנות ולאמונה, הם הנם ממציאי הרגש הטוב והאגד הרוחני בעולם. אבל אינם יכולים לסדרו, לגהצו ולהסעיף אותו

לסעיפים. רק הכח של האנשים הרוחניים המפותחים, חכמי המוסר והדת, הסופרים, המשוררים, וכל הוגי הדעות, הם הם הרכושנים, שמעמידים את החזיון הרוחני בצורה פועלת ומסודרת ומשפיעה בעולם. ובאחרית הימים המשבר בא, והממציאים הראשונים תובעים את זכותם על הרכוש הרוחני יותר עוד ממה שהם תובעים את חלקם על הזכות החמרית, והאזנים צריכות להיות נטויות עד כמה יש עמם מהצדק.

הרב קוק מתחיל בתיאור הניצול של הפועלים בידי בעלי ההון (תיאור שנדון כבר למעלה), אולם, התיאור הזה הוא אך ורק משל לעיקר הטענה של הרב קוק. החידוש הגדול של הרב הוא שגם בעולם הרוחני ישנו מעמד גבוה שמשתמש בכוח הרוחני והמוסרי של ההמונים ובכך מנצל אותם. הניצול הזה עלול להביא להתמרדות של ההמונים שדורשים את זכותם בהישגים הרוחניים של המעמד הגבוה. הפתרון של הרב למתח שעלול להיווצר הוא שאכן ההמונים ייהנו מהתוצאות של הפיתוח שנעשה על ידי המעמד הגבוה, כפי שראוי שייעשה בתחום החומרי.

פתרון שלישי: שיתוף פעולה בין המעמדות

במקום אחר הראי"ה קוק עסק במתח שבין המעמדות, והציע את דרך הפתרון (פנקסי הראי"ה, חלק ב, פנקס מ"א, אות לו):

שהפועל, האכר, בעל המלאכה, אלה האנשים הפשוטים, הם מיסדי התרבות, והם הם המקיימים בפעולותיהם את החברה האנושית, ומ"מ המשתמשים בכחותיהם הם אחרים, הסוחרים, המנהיגים, המושלים, אשר מזה באה הצעקה בעולם החברותי המביאה למהפכות.

ומ"מ המהפכות לא יתנו את האושר כ"א כאשר אלה הפועלים הממציאים הראשונים של המכשירים, ישתמשו בכל הכשרונות שבאו ויצאו אל הפועל ע"י כל אלה הידיים השניות שלקחו את פרי עבודותם, באותו השכר המועט ואותה ההכרה הקטנה בערכם של הממציאים.

למרות ההכרה שישנו ניצול של המעמד הנמוך (בה כבר עסקנו) הרב קוק דוחה את הטענה של מרקס שהפתרון הוא במהפכה. לדבריו, הפתרון הוא בכך שהפועלים ייהנו מהתוצרים של התיעוש והכלכלה של הבורגנות, בזכות עבודתם. הרב קוק מתאר כאן חברה הרמונית יותר, שבה הפועלים תורמים את כוח העבודה, והבורגנות את היכולת הארגונית והכלכלית שלה, והתוצאה היא רווחה לכל החברה.

גישה הרמונית זו חוזרת בכמה הקשרים נוספים, כך למשל כותב הרב קוק שבעל מפעל טוב-לב יימנע מתיעוש כדי להרחיב את מספר מקומות העבודה (עין איה ברכות ז, נג):

והדבר דומה למי שמיסד בית חרושת גדול מאד, מרובה בסעיפיו וחלוקת עבודתו, אשר אם יצמצם להעמיד על כל פועל כל הפעולות שבכחו למלאותם, יהי די לו באלף פועלים לפי גודל המלאכה וריבויה. אמנם אם יראה רק למצא מקום לכל פועל שלא ישב בטל ויהי ממלא איזה מקום בבית המלאכה, אז ימצא מקום גם לאלף אלפים פועלים. א"כ יהי הדבר תלוי לפי יסוד התכלית על מה הי' חפץ האדון לכונן את בית המלאכה הגדול ההוא, אם הוא לצורך עצמו ופרנסתו או לאהבת בצע והון אז מובן הדבר שיצמצם בפועלים, ואם יוכל להשתמש בכוחות דוממים [מכונות] שיעלו לו בזול יעשה כן, ומה שלא יהי' לו אפשרות להנהיג העבודה כ"א ע"י עזרת אדם חי שמה יפנה מקום לאדם, ובמקרה יהנה האיש ההוא מטובו ויתפרנס מעמלו. אבל אם האדון ההוא אין לו צורך וחפץ לא בבצע כסף ולא בשום תועלת צדדית מהמלאכה כולה, וכל מגמתו אינה כ"א שימצא מקום לתן עבודה לעניי עם, באופן שלא יאבדו את כבודם ע"י קבלתם נדבה וצדקה, ולא יגיע להם הפסד מוסרי ע"י הרגילם בלחם עצלות. אז ודאי יחרץ האדון למצא בחפש מחופש רק איזה מקום שאפשר למלא שמה בפועל חי הנהנה מיגיעו, ודבר זר יהי' לו להשתמש בכחות דוממים הבלתי מרגישים טוב וקורת רוח מעמלם ומציאותם.

הרב קוק מתאר שני בעלי מפעל, הראשון מעוניין ברווחים ולכן יעדיף תיעוש, והשני, מעוניין להעניק עבודה לפועלים ולכן יוותר על התיעוש כדי להרחיב את מספר הפועלים. מסר דומה עולה מדברי הרב קוק הבאים (עין איה שבת ב, עא):

יש עוד תכלית למציאות התשוקה של העושר בעולם, שעל כן שם יוצר האדם בקרב בנ"א תשוקה זו של קנין העושר, מפני טובת החברה הכללית, שע"י מציאות הרכוש הרב במקום אחד ע"כ נהנים ממנו הרבה בני אדם מעבדיו ועושי דברו.

על פי דברי הרב קוק, בחברה האידיאלית בעל ההון משתמש בכישרונותיו כדי להעסיק פועלים רבים ולתת להם פרנסה. לדבריו, ריכוז ההון בידי בודדים מאפשר פיתוח של התעשייה והרחבת מעגלי התעסוקה. זהו תיאור הרמוני של חברה בה קיומם של בעלי ההון הוא שמאפשר את הגברת הרווחה הכללית.

סיכום

הרב קוק חי בעידן המהפיכה הקומוניסטית, מהפיכה שיהודים רבים היו שותפים לה. ואכן, הרב קוק היה מודע לטענות הקומוניסטיות השונות, והתמודד איתן.

ראשית, הרב קוק חלק על טענתו של מרקס שהמציאות הממשית היא חומרית, טען שהמציאות הממשית היא רוחנית והחומר מושפע מהרוח. הרב קוק קיבל את הטענה המרקסיסטית שבחברה יש מעמדות שיש ביניהם מתח, אולם, הוא לא ראה מטרה בביטול המעמדות אלא ביצירת שיתוף פעולה ביניהם. כמו כן, הרב קוק מחה על ניצול הפועלים במסגרת המהפכה התעשייתית, עד כדי כך שהוא ראה בכך עוול מוסרי שיש בו כדי להצדיק את העבדות.

אולם, הרב קוק התנגד לשני הפתרונות העיקריים של מרקס: הוא התנגד למהפכה, וטען שבמקום לשחרר את הפועלים מסבלם היא תשעבד אותם לאדונים חדשים ואכזריים יותר. כמו כן, הוא התנגד לביטול הקניין הפרטי. הפתרונות שהציע הרב קוק למתח החברתי הם:

א. הגבלת הקניין הפרטי ללא ביטולו. דוגמאות לכך ישנן בהלכות השונות, כגון, הלכות שמיטת קרקע ושמיטת כספים.

ב. הגברת הרוחניות שתעדן את התנהגותם של בעלי ההון, ותגרום להם להתייחס יותר בכבוד אל הפועלים שלהם.

ג. קריאה לשיתוף פעולה והערכה הדדית בין המעמדות. ניתן לסכם ולומר שהרב קוק אחז בתפיסה מורכבת שיש בה מצד אחד יסוד שמרני החושש משינוי סדרי בראשית וממהפכות, ומצד שני הוא אחז בעמדות אידיאליסטיות המקוות לייסודה של חברה מופת מתוך רוחניות ורצון טוב. קשה להעריך מה היה הרב קוק חושב על מדינת הרווחה בת זמננו, שעוצבה בעיקרה לאחר מלחמת העולם השנייה כאשר הרב קוק כבר לא היה בין החיים. אולם, הדעת נותנת שהוא היה רואה בחיוב את הניסיון לתת מענה לבעיות החברתיות בדרך מתונה יחסית, המבוססת על הגנת הקניין הפרטי תוך הגבלתו. כמו כן, מסתבר שהרב קוק היה רואה בחיוב את שקיעת השיח על מלחמת המעמדות, והתחזקות הדרך של כריתת הסכמים בין איגודי העובדים והמעסיקים.³ אולם, מסתבר שהרב קוק היה קורא לפעול במקביל גם לחיזוק הרוחניות ככלי למיתון יצרים ומתחים כלכליים.

3. בהקשר זה ניתן לציין כמה הסכמים בולטים שנכרתו בישראל בשיתוף של המעסיקים, המדינה וההסתדרות: תוכנית הייצוב הכלכלית בשנת 1985, ההחלטה על פנסיה חובה בשנת 2011, ועוד.